

دوگانگی روش و افق در تفسیر معاصر کردستان: مطالعه تطبیقی مبانی کلامی، فقهی و زبانی در آثار مدرس و عبدالعزیز

۱. فرزاد ولیدی: دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. مهدی مهریزی طرفی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. جهانگیر ولدبیکگی: استادیار، گروه زبان عربی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۴. ناصر مریوانی: گروه فقه و حقوق اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: M-mehrizi@srbiau.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل تطبیقی تفسیر دو تن از مفسران معاصر کرد اهل سنت، علامه عبدالکریم مدرس (۱۹۰۵-۲۰۰۵م)، صاحب مواهب الرحمن، و ماموستا عثمان عبدالعزیز (۱۹۲۲-۱۹۹۹م)، مؤلف تفسیری قورئانی پیروز، صورت پذیرفته است. این دو مفسر، که دارای اشتراک در بستر جغرافیایی، فرهنگی و مذهب فقهی (شافعی) بوده‌اند، در روش‌های تفسیری خود دوگانگی‌های چشمگیری را به نمایش می‌گذارند. روش پژوهش تحلیلی-تطبیقی مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است و تمرکز اصلی آن بر مقایسه سیره علمی، گرایش‌های کلامی-فقهی و ساختار تفاسیر آن‌ها است و در نهایت به این نتیجه می‌رسد که: مدرس با نگارش تفسیر خود به زبان عربی، افق دیدی فراگیر و امت‌گرا را برگزیده و با مقدمه‌ای تخصصی در علوم قرآنی، مخاطب دانشگاهی و متخصص را هدف قرار داده است. در مقابل، عبدالعزیز با تألیف تفسیر به زبان کردی، دغدغه‌ای بومی-فرهنگی و هدایتی داشته و با رویکردی ساده‌تر، عموم جامعه‌ی کُردزبان را مخاطب قرار داده است. مدرس در تفسیر آیات اعتقادی، التزام قاطع خود به مکتب اشعری را با دفاع صریح از آراء متکلمان خلف نشان داده است. این در حالی است که عبدالعزیز موضعی سلفی‌تر و محتاطانه‌تر اتخاذ نموده و از موضع‌گیری‌های صریح اشعری دوری جسته است. هرچند هر دو مفسر شافعی هستند، اما مدرس بر استدلال‌های مشروح در چارچوب رسمی مذهب شافعی تأکید کرده است. در مقابل، عبدالعزیز انعطاف و اجتهاد مستقل بیشتری نشان داده و در برخی موارد به آراء فقهای خارج از مذهب توجه کرده است.

کلیدواژگان: روش‌شناسی تفسیری تطبیقی، عبدالکریم مدرس، عثمان عبدالعزیز، مواهب الرحمن، تفسیری قورئانی پیروز.

شیوه استناددهی: ولیدی، فرزاد، مهریزی طرفی، مهدی، ولدبیکگی، جهانگیر، و مریوانی، ناصر. (۱۴۰۵). دوگانگی روش و افق در تفسیر معاصر کردستان: مطالعه تطبیقی مبانی کلامی، فقهی و زبانی در آثار مدرس و عبدالعزیز. *فلسفه و اخلاق*، ۲۴(۲)، ۱-۱۶.

تاریخ ارسال: ۶ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۳ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ تیر ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Duality of Method and Horizon in Contemporary Kurdish Qur'anic Exegesis: A Comparative Study of Theological, Jurisprudential, and Linguistic Foundations in the Works of Modarres and Abdulaziz

1. Farzad Validi: PhD Student, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Mehdi Mehrizi Targhi*: Department of Qur'anic Sciences and Hadith, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Jahangir Valadbeygi: Assistant Professor, Department of Arabic Language, Farhangian University, Tehran, Iran
4. Naser Meryani: Department of Islamic Jurisprudence and Law, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: M-mehrizi@srbiau.ac.ir

Abstract

The present study aims to provide a comparative analysis of the exegetical approaches of two contemporary Sunni Kurdish commentators, Abdulkarim Modarres (1905–2005), author of *Mawahib al-Rahman*, and Osman Abdulaziz (1922–1999), author of *Tafsiri Qurani Piroz*. Although both exegetes shared common geographical, cultural, and jurisprudential backgrounds as adherents of the Shafi'i school, their exegetical methodologies exhibit significant divergences. The study adopts an analytical-comparative method based on library research and focuses primarily on comparing their scholarly biographies, theological-jurisprudential orientations, and the structural organization of their commentaries. The findings indicate that Modarres, by composing his commentary in Arabic, adopted a universalist and ummah-oriented intellectual horizon and, through a specialized introduction to Qur'anic sciences, addressed an academic and scholarly readership. In contrast, Abdulaziz, by writing his commentary in Kurdish, pursued a localized cultural and guidance-oriented concern and, through a simpler approach, targeted the broader Kurdish-speaking community. In interpreting theological verses, Modarres demonstrated a firm commitment to the Ash'arite school by explicitly defending the views of later Ash'arite theologians. Abdulaziz, however, adopted a more Salafi-oriented and cautious stance and avoided explicit Ash'arite theological positioning. Although both exegetes belonged to the Shafi'i school, Modarres emphasized detailed argumentation within the formal framework of Shafi'i jurisprudence. Abdulaziz, by contrast, displayed greater flexibility and independent reasoning (ijtihad) and, in certain instances, considered the opinions of jurists outside the Shafi'i school.

Keywords: *Comparative exegetical methodology, Abdulkarim Modarres, Osman Abdulaziz, Mawahib al-Rahman, Tafsiri Qurani Piroz.*

How to cite: Validi, F., Mehrizi Targhi, M., Valadbeygi, J., & Meryani, N. (2026). The Duality of Method and Horizon in Contemporary Kurdish Qur'anic Exegesis: A Comparative Study of Theological, Jurisprudential, and Linguistic Foundations in the Works of Modarres and Abdulaziz. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(2), 1-16.

Submit Date: 26 January 2026

Revise Date: 05 May 2026

Accept Date: 13 May 2026

Publish Date: 22 June 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The present study examines the duality of method and intellectual horizon in contemporary Kurdish Qur'anic exegesis through a comparative analysis of two major Sunni Kurdish exegetes: Allamah Abdulkarim Al-Mudarris, the author of *Mawahib al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*, and Mamosta Uthman Abd al-Aziz, the author of *Tafsiri Qur'ani Piroz*. The study is grounded in the premise that the exegetical method of every Qur'anic commentator is shaped by a combination of scholarly formation, theological orientation, jurisprudential affiliation, linguistic choice, social context, and the needs of the intended audience. Kurdish Qur'anic scholarship, particularly in Iraq's Kurdistan region, represents a significant yet insufficiently examined field within modern Qur'anic studies. Although Kurdish scholars have historically interacted with Arabic and Persian intellectual traditions, their contribution to the development of tafsir has not always received independent academic attention. Within this framework, Al-Mudarris and Abd al-Aziz are especially important because both belonged to the Shafi'i jurisprudential school and shared a broadly similar Kurdish Sunni cultural environment, yet their exegetical works reveal markedly different orientations in language, structure, audience, theological positioning, and practical purpose (4-6).

The research adopts a descriptive-analytical and comparative method based on library sources. It focuses on the two exegetical works as primary textual corpora and compares them in terms of authorship context, exegetical structure, introductory apparatus, linguistic strategy, theological foundations, jurisprudential reasoning, narrative usage, and treatment of Qur'anic inimitability. Al-Mudarris's *Mawahib al-Rahman* is an Arabic commentary composed in seven volumes and reflects a scholarly ambition directed toward the broader Islamic intellectual community. Its introduction contains specialized discussions in Qur'anic sciences and demonstrates familiarity with classical frameworks of tafsir, including issues such as revelation, gradual descent, compilation of the Qur'an, Makkan and Madinan verses, and the etiquette of recitation. Abd al-Aziz's *Tafsiri Qur'ani Piroz*, by contrast, is a Kurdish commentary in ten volumes written for a wider Kurdish-speaking readership. Its introduction is brief and functional, reflecting a direct pedagogical and guidance-oriented concern rather than an extensive theoretical engagement with Qur'anic sciences. This contrast indicates that the difference between the two works is not merely linguistic but methodological and audience-centered (4, 6, 7).

One of the central findings of the study concerns the role of language as a marker of exegetical horizon. Al-Mudarris chose Arabic, the language of the Qur'an and the shared scholarly language of the Islamic world, thereby situating his commentary within a transregional and ummah-oriented scholarly tradition. This choice corresponds to his intellectual personality as a jurist, litterateur, Sufi-oriented scholar, and academic authority whose works were written in Arabic, Kurdish, and Persian and were addressed to scholars and students across a broad Islamic geography (1, 2). Abd al-Aziz, however, wrote in Kurdish because his primary concern was the religious instruction and cultural empowerment of the Kurdish-speaking public. His commentary responds to the need for a comprehensive Qur'anic interpretation in the mother tongue of the Kurdish people and reflects the social and educational function of tafsir within a specific ethnic-linguistic community (3, 6). Thus, Arabic in Al-Mudarris's work signals scholarly universality, while Kurdish in Abd al-Aziz's work signals local accessibility, communal guidance, and cultural preservation.

The comparison also reveals significant differences in theological and jurisprudential orientation. Both exegetes operated within Sunni Islam and shared affiliation with the Shafi'i school; nevertheless, Al-Mudarris shows a stronger and more explicit commitment to Ash'arite theology. In interpreting doctrinal verses, especially verses related to divine attributes and ambiguous scriptural expressions, he tends to defend the interpretive legitimacy of later Ash'arite theologians and gives greater space to analytical and theological explanation. His treatment of mutashabihat, including the question of whether the phrase "those firmly rooted

in knowledge” participates in the knowledge of interpretation, demonstrates a more explicit inclination toward ta’wil within an Ash‘arite framework (4, 7). Abd al-Aziz, by contrast, adopts a more cautious and Salafi-oriented position in such discussions. He generally avoids emphatic Ash‘arite positioning and tends to present transmitted views without committing himself as explicitly to speculative theological interpretation (6). In jurisprudence, both authors remain broadly Shafi‘i, but Al-Mudarris often presents the Shafi‘i view within a more formal doctrinal framework, whereas Abd al-Aziz shows greater flexibility and sometimes considers positions outside the Shafi‘i school when they appear persuasive or practically relevant.

Another important finding concerns the structure and practical orientation of the two commentaries. Al-Mudarris’s work is more scholarly, systematic, and closely connected to the classical apparatus of Qur’anic sciences, while Abd al-Aziz’s work is more pedagogical, accessible, and socially responsive. Their treatment of narrations and hadith materials shows notable similarity: both use prophetic and companion reports where relevant, especially in legal verses, but neither work is primarily devoted to technical hadith criticism, isnad evaluation, or detailed rijal analysis. This suggests that both commentators follow the common tafsir practice of employing narrations as explanatory support while leaving specialized hadith criticism to the disciplines of hadith studies. Their approaches to the inimitability of the Qur’an also differ in emphasis. Al-Mudarris gives greater attention to linguistic, rhetorical, and intellectual dimensions of Qur’anic i‘jaz, whereas Abd al-Aziz emphasizes the practical, ethical, and guidance-oriented aspects of Qur’anic meaning. This difference is consistent with their broader methodological profiles: Al-Mudarris writes for a scholarly audience concerned with literary precision and doctrinal structure, while Abd al-Aziz writes for a broader readership seeking moral instruction, religious clarity, and practical guidance (4-6).

The study concludes that the exegetical duality between Al-Mudarris and Abd al-Aziz reflects two distinct yet complementary trajectories within contemporary Kurdish Sunni tafsir. Al-Mudarris represents an academic, transregional, Arabic, Ash‘arite-Shafi‘i, and classically grounded mode of interpretation, while Abd al-Aziz represents a local, Kurdish, socially engaged, pedagogical, and more flexible exegetical mode. The significance of this comparison lies not in ranking one commentary above the other, but in showing how two scholars emerging from a shared Kurdish Sunni environment could produce different interpretive models in response to different intellectual, cultural, and social needs. Their works demonstrate that Kurdish Qur’anic scholarship is not a marginal repetition of Arabic or Persian exegetical traditions, but an active field in which language, theology, jurisprudence, spirituality, and communal identity interact. By clarifying the similarities and differences between these two commentaries, the study contributes to comparative tafsir studies, Kurdish Islamic intellectual history, and the broader understanding of how Qur’anic interpretation develops within specific cultural and linguistic worlds.

منهج تفسیری هر مفسر تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل گوناگون، از جمله نیازهای هدایتی جامعه، شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و توانمندی‌های علمی وی شکل می‌گیرد. بررسی و تحلیل این روش‌ها، یا همان منهج تفسیری، از مباحث بنیادی در حوزه مطالعات قرآنی به‌شمار می‌رود و درک آن‌ها می‌تواند به شناخت عمیق‌تر تحولات علمی این حوزه کمک کند. تفسیر قرآن در سنت اسلامی، نه تنها ابزاری برای فهم متون دینی، بلکه آیینی برای بازتاب گرایش‌های فکری، مذهبی و اجتماعی مفسران بوده است.

پژوهش حاضر، در گستره مطالعات قرآنی معاصر، به تحلیل تطبیقی تفسیر دو تن از برجسته‌ترین علمای دینی و قرآنی کردستان عراق در قرن بیستم، یعنی علامه عبدالکریم مدرس و ماموستا عثمان عبدالعزيز، می‌پردازد. قوم‌گرد، که پذیرش اسلام در میان آنان به سال‌های ۱۷ و ۱۸ هجری بازمی‌گردد، همواره اهتمام ویژه‌ای به قرآن کریم داشته و سنت تفسیری در میان علمای آن، از همان دوران متقدم، نظیر دینوری‌ها و شهرزوری‌ها، تا عصر معاصر تداوم یافته است. در دوران کنونی، حجم آثار تفسیری علمای‌گُرد به‌طور چشمگیری گسترش یافته و دو شخصیت مذکور، نمایندگان مهم این جریان فکری در بستر فرهنگی و زبانی خاص کردستان هستند. مدرس و عبدالعزيز در میان مفسران معاصر اهل سنت در منطقه کردستان، دو چهره‌ی محوری هستند که هر یک با ویژگی‌ها و روش خاص خود، اثری تفسیری ماندگار بر جای گذاشته‌اند. این دو عالم، هم‌عصر و هم‌مذهب فقهی، یعنی شافعی، بوده‌اند، اما از نظر شخصیت فکری و زیست‌جهان تفاوت‌های بارزی دارند: مدرس از نامدارترین علمای معاصر‌گُرد است که پس از سال‌ها تحصیل و تلمذ نزد استادان برجسته‌ی تصوف، نظیر شیخ علاءالدین و ملا محمود بالک، به درجه‌ی علامه و اجتهاد نائل شد. مدرس به‌عنوان چهره‌ای فقیه، ادیب، صوفی‌مسلک و کناره‌گیر از سیاست، تمرکز اصلی خود را بر تدریس و تألیف نهاد. آثار او به سه زبان عربی، فارسی و کردی نگاشته شده و مهم‌ترین تفسیرش، «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن»، به زبان عربی در هفت جلد، جایگاه ویژه‌ای در تفاسیر معاصر دارد. عبدالعزيز نیز از برجسته‌ترین فقیهان و مفسران معاصر‌گُرد است. آشنایی او با امجد زهاوی و محمد محمود صواف در سال ۱۹۵۴ میلادی، نقطه‌ی عطفی در حیات فکری و سیاسی وی بود که او را به سمت فعالیت‌های اجتماعی و جهادی سوق داد؛ به گونه‌ای که در سال ۱۹۸۷ میلادی حزب «حرکه‌الرابطة الإسلامية» را بنیان نهاد و تا پایان عمر در مسیر جهادی باقی ماند. مهم‌ترین اثر تفسیری او، «تفسیری قورثانی پیروز»، به زبان کردی در ۱۰ جلد، به دلیل اهمیت علمی و تأثیرگذاری گسترده بر جامعه‌ی گُردزبان، بارها تجدید چاپ شده است.

مقایسه‌ی تطبیقی آثار تفسیری این دو اندیشمند معاصر‌گُرد، که یکی فقهی زاهد و صوفی‌مسلک و دیگری فقهی با گرایش جهادی و سیاسی است، امری ضروری در راستای شناخت تطورات اندیشه اسلامی در میان گُردها به‌شمار می‌آید و باید گفت: شناخت صحیح و عمیق تبیین‌های هر مفسر، مستلزم آگاهی از روش تفسیری اوست.

بازکاوی روش‌شناختی تفاسیر مفسران از اقوام مختلف، به‌ویژه در قالب پژوهش‌های تطبیقی، به تکوین شاخه‌ای از مطالعات قرآنی تحت عنوان «قرآن‌پژوهی قومی» کمک می‌کند. اهمیت این پژوهش از آنجاست که مطالعات آکادمیک در زمینه تطبیق روش تفسیری این دو مفسر برجسته، که در تعامل مستمر با اقوام عرب و فارس بوده‌اند، تاکنون به‌صورت جامع و مستقل مورد غفلت قرآن‌پژوهان قرار گرفته است. این مطالعه، علاوه بر بررسی تأثیر شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی قوم‌گُرد بر دیدگاه‌های تفسیری، نقش تعاملات علمی و مذهبی میان علمای‌گُرد و مفسران دیگر اقوام را نیز مورد توجه قرار می‌دهد و سهم آن‌ها را در توسعه‌ی دانش تفسیری و مطالعات قرآنی روشن می‌سازد. پژوهش حاضر به روشی توصیفی - تحلیلی به بررسی روش‌شناختی دو تفسیر «مواهب الرحمن» و «تفسیری قورثانی پیروز» پرداخته و در صدد ارائه‌ی درکی جامع از مبانی، روش‌ها

و رویکردهای تفسیری این دو مفسر معاصر است تا سهم آن‌ها در توسعه‌ی دانش تفسیری روشن گردد و در این راستا، به دنبال دستیابی به پاسخ پرسش‌های زیر است:

- ویژگی‌های روش تفسیری عبدالکریم مدرس در «مواهب الرحمن» و عثمان عبدالعزيز در «ته‌تفسیری قورثانی پیروز» چیست؟
- روش‌های تفسیری این دو مفسر معاصر کُرد چه نقاط تشابه و تفاوت معناداری دارند؟

گذری بر زندگانی عبدالکریم مدرس و عثمان عبدالعزيز

عبدالکریم ابن محمد ابن فتح ابن سلیمان ابن مصطفی ابن محمد، از نوادگان عشیره‌ی هوزی قاضی و مشهور به «المدرّس»، در سال ۱۹۰۵ میلادی در روستای تکیه، از توابع خورمال در استان سلیمانیه عراق، دیده به جهان گشود. ایشان در دامان پدری عالم، ماموستا محمد، که از عالمان دینی و پیروان شیخ علاءالدین نقشبندی بیاره، یکی از مرشدان برجسته‌ی طریقت نقشبندی در کردستان بود، پرورش یافت. سیر تعلیم و تعلّم مدرس از سن پنج‌سالگی با علوم دینی آغاز شد و پس از فقدان پدر، با ترغیب مادر، خانم خاتون، به شکلی مجدانه ادامه یافت. ایشان برای فراگیری علوم دینی، سفرهای متعددی را به مناطق مختلف، از جمله بیل، آسروا، کانی سانان، لنجوا و... انجام داد و از محضر ملاهای محلی و عالمان روستاهای اطراف بهره برد. وی تحصیلات خود را در مدارس دینی کردستان پی گرفت و برای تکمیل دانش، به سلیمانیه سفر کرد و در آنجا موفق به اتمام شرح سیوطی بر الفیه ابن مالک شد. باین حال، مصادف شدن این ایام با آغاز جنگ جهانی اول و مشکلات معیشتی، موجب مهاجرت ایشان از سلیمانیه به برزنجه و سپس حلبچه گردید. مدرس در مسجد محمد پاشا در حلبچه به تحصیل پرداخت و سپس به هورامان بازگشت و در روستای بالک ایران، در محضر ماموستا سید محمود جوانرویی، به فراگیری شرح عقاید ملا سعد مشغول شد. در ادامه، به پیشنهاد یکی از شیوخ بیاره، برای تلمذ نزد ملا احمد رش به روستای بیاره مهاجرت کرد و در مقام فقیه، به تحصیل تخصصی علوم دینی و صرف و نحو عربی پرداخت. پس از طی مراحل مقدماتی، مجدداً به هورامان بازگشت و در مدرسه‌ی خانقاه، تحت نظارت شیخ علاءالدین نقشبندی، اقامت گزید و از حمایت‌های معنوی و مادی او بهره‌مند شد. پیش از صدور رسمی اجازه‌ی فتوا، ایشان در منطقه‌ی نرگس‌جار حلبچه، با اتکا بر وجود یک مدرسه‌ی بزرگ و کتابخانه‌ی گسترده که زمینه‌ساز تحقیق و تدریس بود، به تدریس مشغول شد. سرانجام، در سال ۱۳۴۳ ه.ق. و در سن ۲۰ سالگی، از شیخ عمر بن قره‌داغی اجازه‌ی فتوای علمی را دریافت کرد. این کسب درجه‌ی اجتهاد در عنفوان جوانی، نه تنها مورد تأیید شیخ عمر قره‌داغی، بلکه بزرگان علمی همچون شیخ علاءالدین نقشبندی قرار گرفت که خود گویای عمق دانش، تقوا و جایگاه رفیع علمی وی در میان علمای کردستان بود. پس از آن، عبدالکریم مدرس تا حدود سال ۱۴۲۰ ه.ق. به تدریس، تحقیق و امامت در بارگاه عبدالقادر گیلانی ادامه داد. محفل علمی وی، حتی در سال‌های پایانی عمر، با وجود کاهش قوای جسمانی، مجمع علما، صالحان و طالبان علم از سراسر جهان اسلام بود. مدرس به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین عالمان دینی، مفسران معاصر کردستان و از نامدارترین پژوهشگران، ادیبان و مصححان معاصر تاریخ کرد، در حوزه‌های متعددی چون فقه شافعی، تاریخ مشاهیر کرد، تصحیح دواوین شاعران کرد، علوم ادبی، بلاغی، لغوی، عرفان نقشبندی، حکمت و فلسفه صاحب‌نظر بود. حیات علمی ایشان سراسر وقف تدریس، تحقیق و تألیف بود و در حوزه‌های علمیه‌ی دینی عراق، به‌عنوان مرجع علمی معتبر شناخته می‌شد. تسلط مدرس بر زبان‌های کردی، عربی و فارسی، موجب شد تا بیش از ۶۰ جلد اثر ارزشمند در طیف وسیعی از موضوعات علمی، دینی، تاریخی و ادبی به این سه زبان به نگارش درآورد. از مهم‌ترین آثار ایشان به زبان کردی می‌توان به شرح تفسیر نامی، تصحیح و شرح دیوان نالی و یادی مه‌ردان، و به زبان عربی، به «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن» و «جواهر الفتاوی» اشاره نمود. آثار و اندیشه‌های عبدالکریم مدرس در جهان اسلام، به‌ویژه در عراق، ایران، ترکیه، سوریه و همچنین کشورهای دورتر، نظیر اندونزی و پاکستان، مورد توجه و ارجاع محققان قرار گرفته است. ایشان سرانجام، پس از عمری خدمت علمی و دینی، در

بامداد سال ۲۰۰۵ میلادی درگذشت و پیکرش در بارگاه عبدالقادر گیلانی، در جوار شیخانی چون شیخ رضا طالبانی و شیخ عثمان سراج‌الدین، به خاک سپرده شد تا میراث علمی‌اش همچنان در جهان اسلام جاری و مورد اعتنا باشد (1, 2).

عثمان عبدالعزيز، فرزند عبدالعزيز محمد، یکی از علمای برجسته و از اندیشمندان علوم دینی و قرآنی در منطقه کردستان است. ایشان در سال ۱۹۲۲ میلادی در روستای پریس علیا، از توابع حلبچه در استان سلیمانیه کردستان عراق، متولد شد. پدر وی، عبدالعزيز محمد، خود از مدرسان طراز اول علوم دینی و قرآنی منطقه بود که به دلیل عمق دانش و تقوای کم‌نظیرش، به «امام مالک عصر» شهرت داشت و این لقب، حاکی از تبحر او در فقه، حدیث و معارف اسلامی بود. مادر ایشان، رابعه، دختر حاجی سیدفتاح و از سادات عشیره امیر عبدلی بود؛ عشیره‌ای که در منطقه میراولی جوانرود کردستان ایران ساکن بودند و به دلیل دینداری و پرورش علمای دینی برجسته، شهرت داشتند. روستای پریس علیا، زادگاه عبدالعزيز، از روستاهای تاریخی کردستان عراق و در قلمرو امیرنشینان سابق شهر زور قرار داشت. در دوره حیات ایشان، ساکنان پریس عمدتاً از عشیره نهورولی بودند که اصالتاً از منطقه نهورولی جوانرود ایران به حلبچه و سلیمانیه مهاجرت کرده بودند. عبدالعزيز آموزش‌های دینی و قرآنی خود را در دو مرکز علمی مهم فراگرفت: ابتدا در مدرسه پریس، تحت اشراف و مدیریت پدرش، ماموستا عبدالعزيز محمد، که مراحل نخستین علوم اسلامی، قرآن و فقه را در آنجا آموخت؛ سپس، در مدرسه تریفه واقع در غرب حلبچه، تحت نظارت ماموستا ملا صالح عبدالکریم، پسرعموی ایشان، تحصیلات عالی دینی خود را تکمیل نمود و به سطوح بالایی از دانش فقهی و قرآنی دست یافت. او در محیطی مذهبی و علمی پرورش یافت که سرشار از عشق به معارف اسلامی بود و حضور مستمر دانشمندان، فقیهان و عارفان برجسته در مدرسه پریس، زمینه رشد علمی و معنوی او را فراهم ساخت. ایشان در دوران نوجوانی، تحت تعلیم پدر، برادر بزرگ‌تر خود، ماموستا ملا عمر عبدالعزيز، و دو فقیه برجسته کردستان ایران، صرف، نحو، لغت، تجوید و زبان فارسی را فراگرفت و به تدریج بر علوم دینی و اسلامی مسلط شد. عبدالعزيز به‌مرورزمان در تمامی شاخه‌های علوم اسلامی، اعم از عقلی و نقلی، تبحر یافت و به‌ویژه در علوم اساسی حوزه‌های دینی آن دوران، شامل صرف و نحو، بلاغت، منطق، فقه، اصول فقه، تفسیر، حدیث، علوم قرآنی، علوم حدیث، عقیده و فرائض، یعنی احکام ارث، مهارت ویژه‌ای کسب نمود. ایشان بیش از پنجاه سال از عمر گران‌بهای خود را به تدریس مستمر علوم اسلامی و قرآنی اختصاص داد و صدها فقیه و طالب علم از کردستان ایران و عراق در محضرش تربیت شدند. بسیاری از این شاگردان پس از اخذ اجازه‌ی علمی، یعنی اجازه‌ی افتاء و تدریس، از وی، به امامت جماعت و تدریس علوم دینی پرداختند و امروزه به‌عنوان امام جماعت، سخنران، مدرس دانشگاه یا مربی علوم دینی نقش‌آفرینی می‌کنند. عبدالعزيز از دوران جوانی علاقه‌مندی خاصی به تألیف و ترجمه آثار دینی داشت. او با درک ضرورت آگاهی‌بخشی بیشتر در جامعه در زمینه علوم اسلامی، فقهی و تفسیری، تلاش‌های گسترده‌ای در این زمینه انجام داد. اگرچه به دلیل شرایط سخت سیاسی و اجتماعی آن دوران، از جمله جنگ، بمباران‌های شیمیایی و محدودیت‌های حکومتی، بسیاری از آثار ایشان به چاپ نرسید یا در خلال حوادث از بین رفت، شماری از تألیفات و ترجمه‌های او همچنان در دسترس است. از مهم‌ترین آثار علمی ایشان می‌توان به رساله فقهی «الطلاقات الثلاث»، ترجمه کتاب «شبهات حول الإسلام» اثر محمد قطب ابراهیم، کتاب «الأسئلة والأجوبة فی أصول الفقه»، تفسیر جامع قرآن به زبان کردی با عنوان «تفسیر قرآن پیروز»، نیمی از ترجمه «صحیح بخاری» به زبان کردی، که پس از وفات توسط فرزندش منتشر شد، کتاب «علوم القرآن» به زبان عربی و «زنجیره فقه اسلامی» به زبان کردی اشاره کرد. عثمان عبدالعزيز، پس از ۷۷ سال خدمت ارزشمند به ترویج علوم اسلامی و قرآنی، سرانجام در سال ۱۹۹۹ میلادی بر اثر حمله قلبی در بیمارستانی در دمشق درگذشت. پیکر ایشان به زادگاهش، حلبچه، منتقل و در قبرستان گولان آن شهر به خاک سپرده شد و میراث علمی و شاگردان او همچنان به نشر معارف دینی و فقهی در منطقه مشغول‌اند (3).

بررسی دو تفسیر

در بررسی میراث علمی علمای کردستان، تحلیل روش شناختی دو اثر تفسیری مهم، یعنی «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن» اثر عبدالکریم مدرس و «ته فسیری قورئانی پیرۆز» تألیف عثمان عبدالعزيز، حائز اهمیت است. پیش از بررسی و تطبیق روش شناختی دو تفسیر، به صورت مختصر به معرفی این دو اثر خواهیم پرداخت.

معرفی «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن»

این تفسیر گرانسنگ که به زبان عربی نگاشته شده، در هفت جلد و مجموعاً ۳۲۸۰ صفحه تدوین و تاکنون چندین بار به چاپ رسیده است. مدرس در مقدمه، هدف محوری نگارش اثر را «پاسخ گویی به مشکلات مسلمانان از منظر قرآن کریم و استعجابت درخواست شاگردان برای تألیف تفسیری نوین و متناسب با نیازهای روز جامعه اسلامی» عنوان می کند (۴). تاریخ اتمام نگارش این تفسیر، روز پنجشنبه ۲۷ رجب ۱۴۰۴ قمری، در بغداد ثبت شده است (۴). با این حال، برخی بررسی ها، از جمله پژوهش «مفسران معاصر کرد»، با استناد به تاریخ های ذکر شده در انتهای برخی سوره ها، آغاز نگارش را سال ۱۹۸۳ میلادی، برابر با ۱۴۰۳ قمری، تخمین زده اند (۵). بر اساس این تخمین، مدت زمان نگارش این تفسیر تنها یک سال به طول انجامیده است؛ دوره ای بسیار کوتاه که با توجه به حجم مباحث، استفاده از منابع متعدد، کهنولت سن مؤلف و جایگاه فقهی و علمی وی، نیازمند تأمل و بررسی دقیق تر علمی است.

می توان گفت روش تفسیری مدرس در «مواهب الرحمن» بر پایه های زیر استوار است: سادگی و روانی بیان، یعنی اتخاذ رویکردی صریح، واضح و به دور از تکلف، با هدف تسهیل درک مفاهیم آیات برای عموم مخاطبان؛ پرهیز از مناقشات عقلی، یعنی اجتناب از مباحث فلسفی و مناظرات منطقی پیچیده، که به نظر می رسد با هدف ارائه یک تفسیر کاربردی و آسان فهم برای قشر وسیعی از مسلمانان بوده است؛ و استناد به مآخذ کلاسیک، به این معنا که مفسر، مطالب تفسیری را از تفاسیر معتبر علمای اسلامی اقتباس کرده و گاهی به صورت مستقیم و گاهی با استنباط شخصی به ارائه دیدگاه پرداخته است. منابع اصلی ایشان شامل تفاسیر مشهوری چون تفسیر قرطبی، یعنی «الجامع لأحكام القرآن»، تفسیر امام فخرالدین رازی، یعنی «مفاتیح الغیب»، و تفسیر بیضاوی، یعنی «أنوار التنزیل و أسرار التأویل»، است (۴).

آشنایی با «ته فسیری قورئانی پیرۆز»

این اثر، یکی از تفاسیر جامع قرآن به زبان کردی است که در ۱۰ جلد به نگارش درآمده و در سال ۱۹۹۶ میلادی منتشر شده است. مفسر در نامه ای به مخلص یونس مصطفی، مدیر انتشارات التفسیر در اربیل، اجازه چاپ و نشر اثر را به ایشان تفویض کرده است (۶).

عوامل انگیزشی نگارش این تفسیر را می توان به شرح زیر خلاصه کرد: خدمت به هم نوعان و رفع کمبود منابع، یعنی نیاز مبرم جامعه کرد به تفسیری به زبان مادری، ناشی از علاقه مندی شدید این ملت به قرآن کریم و آموزه های آن؛ و تشویق بزرگان، یعنی درخواست و ترغیب «شیخ محمد خال»، مفسر بزرگ کرد، به نگارش این اثر. شیخ محمد خال این درخواست را متکی بر دو دلیل عمده عنوان کرده است: نخست، تسلط عبدالعزیز بر علوم عربی و شرعی، و دوم، ضرورت تفسیر قرآن به زبان مادری ملت کرد (۳).

نگارش این تفسیر در ماه اکتبر سال ۱۹۷۶ میلادی در حلبچه آغاز شد و با وجود مشکلات سیاسی و تبعید مفسر، در کشورهای ایران، ایتالیا، انگلستان و عربستان ادامه یافت. این اثر نهایتاً در تاریخ ۲۲ ذی الحجه ۱۴۱۶ هجری قمری، مصادف با ۱۰ مه ۱۹۹۶ میلادی، تکمیل و توسط انتشارات «التفسیر» در اربیل اقلیم کردستان منتشر شد.

گسترده‌گی منابع مورد استفاده در «تفسیری قورثانی پیروز» قابل توجه است؛ مفسر در این اثر از طیف وسیعی از منابع کهن و معاصر بهره برده است، از جمله: تفسیر طبری، احکام القرآن جصاص، معالم التنزیل بغوی، الکشاف زمخشری، التفسیر الکبیر فخر رازی، أنوار التنزیل بیضاوی، روح المعانی آلوسی، المنار محمد رشید رضا، فی ظلال القرآن سید قطب، کتب سته حدیثی اهل سنت، مسند امام احمد، موطأ امام مالک، البرهان فی علوم القرآن زرکشی، کتب عقاید، مانند شرح العقائد النسفیة، آثار علامه عبدالرحیم مولوی کرد، کتب سیره، مانند السیره النبویه ابن هشام، زاد المعاد ابن قیم، و کتبی با رویکرد علمی و معاصر، مانند العلم یدعو للإیمان کریسی موریسون (5). این فهرست نشان‌دهنده‌ی یک روش‌شناسی جامع و ترکیبی است که هم بر متون کلاسیک و هم بر نیازها و دیدگاه‌های روز تأکید دارد.

بررسی روش‌شناسی تفاسیر و افق دید مفسران

در این بخش، به تحلیل تطبیقی دو اثر برجسته تفسیری، از منظر زبان نگارش، عوامل مؤثر بر سبک تفسیری و روش دو مفسر در تفسیر آیات قرآن پرداخته می‌شود.

زبان نگارش: افق دید امت‌گرا در برابر دغدغه‌ی بومی

زبان نگارش تفسیر، خود به‌عنوان یک مؤلفه‌ی بنیادین، تعیین‌کننده‌ی رویکرد تفسیری و مخاطب‌شناسی مفسر است. با وجود معاصر بودن و زیستن این دو عالم در یک بستر جغرافیایی - فرهنگی مشابه، آنان در انتخاب زبان تفسیری، دو مسیر متفاوت را برگزیده‌اند که برخاسته از تفاوت در افق دید و اهداف آنان است.

عبدالکریم مدرس و رویکرد امت‌گرایانه: مدرس با نگاهی فراگیر و فراملی به مسئله تفسیر نگریسته است. هدف او ارائه‌ی تفسیری نو و کارآمد برای پاسخ‌گویی به نیازهای فکری و دینی عموم مسلمانان معاصر بود. به همین دلیل، ایشان زبان عربی را به‌عنوان زبان نگارش تفسیر خود انتخاب کرد؛ زبانی که هم لسان قرآن است و هم زبان مشترک و معیار جهان اسلام. این انتخاب، نشان‌دهنده‌ی دغدغه‌ی ارتباط فکری و دینی با کل امت اسلامی و فراتر از محدوده‌ی قومی و زبانی کرد است.

عثمان عبدالعزيز و دغدغه‌ی بومی: در مقابل، عثمان عبدالعزيز نگارش تفسیر خود را به زبان مادری‌اش، کردی، ترجیح داد. انگیزه اصلی او و مشوقانش، غنابخشی به گنجینه‌ی دینی و فرهنگی زبان کردی و فراهم آوردن یک تفسیر جامع برای جامعه‌ی کردزبان بود. لذا مخاطبان اصلی تفسیر ایشان، عموم مردم کردزبان هستند. این تفاوت زبانی، بازتابی از دو نوع دغدغه‌ی متفاوت است: یکی با افق گسترده‌ی فراملی و دیگری با دغدغه‌ی بومی، محلی و فرهنگی در چارچوب زیست‌جهان خود. بی‌تردید، زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی نقش بسزایی در شکل‌دهی این دو رویکرد ایفا کرده‌اند.

عوامل مؤثر بر سبک تفسیری و تعامل با مذاهب

انتخاب زبان نگارش، صرفاً یک تصمیم زبانی نبود، بلکه انعکاسی از شرایط فرهنگی، تربیتی و محیط فکری متفاوتی است که بر سبک تفسیری هر دو مفسر تأثیر گذاشته است. یکی از جلوه‌های بارز این تأثیر، در شیوه‌ی مواجهه آنان با دیدگاه‌های فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی، به‌ویژه شیعیان، مشهود است.

تأثیر همزیستی بر اعتدال: هر دو مفسر در محیطی زندگی کرده‌اند که همزیستی با پیروان مذاهب دیگر، از جمله تشیع، بخشی از واقعیت اجتماعی و دینی منطقه بوده است. همین تجربه‌ی زیست‌جهانی مشترک، سبب شده است تا واکنش آنان نسبت به عقاید غیر اهل سنت، از ادبیاتی متین، متعادل و به‌دور از تعصب و تقابل شدید برخوردار باشد.

عبدالعزیز و تعامل اجتماعی: عثمان عبدالعزیز، به دلیل حضور فعال در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی، ناگزیر به تعامل با عالمان شیعه بود. این ارتباط، موجب شد که او در مباحث اختلافی، موضعی معتدل، محترمانه و غیرجدلی اتخاذ کند و از تقابل‌های لفظی و فرقه‌ای پرهیز نماید.

مدرس و تبیین مستدل: عبدالکریم مدرس، هرچند بیشتر چهره‌ای علمی و دور از سیاست بود، در برخورد با باورهای مخالف اهل سنت نیز رویکردی مشابه داشت. وی به‌ندرت به نقد مستقیم دیگر فرق می‌پرداخت و اگر دیدگاهی مخالف را ذکر می‌کرد، اغلب بدون نام‌بردن از صاحبان آن مذهب بود. تمرکز اصلی او بر استدلال و تبیین موضع اهل سنت بود تا نقد صریح دیدگاه‌های دیگران.

در مجموع، زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی حیات این دو مفسر، نقشی انکارناپذیر در شکل‌گیری نگرش‌های دینی و تفسیری آن‌ها ایفا کرده است؛ به گونه‌ای که انتخاب زبان تفسیر، نوع تعامل با مذاهب و لحن آثارشان، همگی بازتابی از این بستر گسترده‌تر فکری و اجتماعی است.

روش‌شناسی تفسیری

هرچند پژوهشگران علوم قرآنی تلاش نموده‌اند تا شیوه‌های تفسیری را در قالب‌های مشخصی همچون نقلی، عقلی، اجتهادی یا عرفانی دسته‌بندی کنند، اما غالب تفاسیر معتبر اسلامی، از جمله آثار اهل سنت و شیعه، از این انحصار مستثنی بوده و ترکیبی از روایات، تحلیل‌های عقلی، استنباطات فقهی و دیدگاه‌های عرفانی را دربر دارند؛ تفاسیری نظیر طبری، شیخ طوسی، رازی و زمخشری مؤید این مدعا هستند.

منهج تفسیری عبدالکریم مدرس و عثمان عبدالعزیز نیز از این قاعده کلی مستثنی نیست. هر دو مفسر در نگارش آثار خود، از طیف متنوعی از منابع و ابزارهای تفسیری بهره برده‌اند که شامل نقل روایات، اقوال مفسران متقدم، استدلال‌های فقهی و تحلیل‌های عقلی است. از این‌رو، در بعد تنوع روش‌شناختی، شباهت‌های قابل توجهی میان این دو اثر مشاهده می‌شود.

در مقایسه رویکرد فقهی، عبدالکریم مدرس در «مواهب الرحمن» پابندی جدی به فقه شافعی دارد و در آیات احکام، از دیدگاه‌های شافعی به‌طور صریح دفاع کرده و در برابر دیگر مذاهب موضع‌گیری می‌کند؛ در مقابل، عثمان عبدالعزیز در «ته‌فسیری قورنانی پیروز» انعطاف و اجتهاد مستقل بیشتری در فقه نشان می‌دهد، دیدگاه‌های دیگر مذاهب را بررسی می‌کند و در برخی موارد، دیدگاه فقه‌های خارج از مذهب شافعی را ترجیح می‌دهد. از نظر گرایش کلامی، مدرس به‌صراحت از مکتب اشعری حمایت می‌کند و نظرات اشاعره را در تفسیر آیات کلامی مبنا قرار داده و از آن‌ها دفاع منسجم به عمل می‌آورد؛ اما عبدالعزیز گرایشی سلف‌گرایانه، به معنای عدم تقید به مکتب خاص، دارد و به‌ویژه در تفسیر آیات مرتبط با اسماء و صفات الهی، از منهج سلف پیروی می‌کند. از حیث نسبت با تصوف نیز عبدالکریم مدرس وابستگی عمیق‌تری به سنت تصوف دارد و نگاه او با تعلق نظری و عملی بیشتری به تصوف همراه است؛ درحالی‌که عثمان عبدالعزیز نیز نگاهی مثبت و همدلانه نسبت به تصوف دارد، اما درجه‌ی تعلق او نسبت به مدرس کمتر است.

انعکاس مبانی فقهی و کلامی در تفسیر

از آنجا که قرآن کریم منبع بنیادین فقه و عقاید اسلامی است، مبانی فقهی و کلامی مفسر تأثیری مستقیم بر رویکرد تفسیری او می‌گذارد. منهج فقهی: هر دو مفسر از فقه‌های مذهب شافعی بوده‌اند؛ اما مدرس در تفسیر آیات احکام، به‌روشنی از دیدگاه شافعی دفاع کرده و در برابر دیگر مذاهب موضع‌گیری صریح داشته که نشان‌دهنده‌ی پابندی اکید اوست. در مقابل، عبدالعزیز، اگرچه شافعی است، در مواضع فقهی انعطاف بیشتری نشان داده و گاهی دیدگاه‌های دیگر مذاهب را بررسی کرده و حتی دیدگاه‌های فقه‌هایی خارج از مذهب خویش را برتر شمرده است که حاکی از اجتهاد مستقل او در مسائل فقهی است.

مبانی کلامی: در حوزه باورهای کلامی نیز تفاوت مشابهی مشاهده می‌شود. عبدالکریم مدرس به‌وضوح از مکتب کلامی اشعری حمایت کرده و در تفسیر آیات کلامی، نظرات اشاعره را مبنا قرار داده و منسجم از آن‌ها دفاع می‌کند. این گرایش کلامی در آثار مستقل او نیز بازتاب یافته است.

در مقابل، عثمان عبدالعزيز گرایش مشخصی به مکتب کلامی خاصی ندارد، بلکه بیشتر خود را پیرو منهج سلف می‌داند. این رویکرد سلف‌گرایانه، به‌ویژه در تفسیر آیات مرتبط با اسماء و صفات الهی، نمود بارزی دارد.

نسبت با تصوف و عرفان اسلامی

تصوف به‌عنوان یک جریان عمیق تاریخی در جهان اسلام، زمینه‌ساز شکل‌گیری تفاسیر عرفانی بوده است. هر دو مفسر مورد بحث، نگاهی مثبت و همدلانه نسبت به تصوف داشته‌اند. باین‌حال، میزان تعلق نظری و عملی آن‌ها به تصوف یکسان نبوده و می‌توان گفت عبدالکریم مدرس نسبت به عثمان عبدالعزيز وابستگی عمیق‌تری به سنت تصوف داشته است.

وجه شباهت و تفاوت در ساختار، روش و رویکرد تفسیری

دو اثر تفسیری مورد بررسی در این پژوهش، به دلیل هم‌زمانی حیات، اشتراک در خاستگاه جغرافیایی و فرهنگی، و هم‌مذهبی فقهی، یعنی شافعی بودن، از شباهت‌های ساختاری و روشی قابل ملاحظه‌ای برخوردارند. این عوامل، زمینه‌ساز شکل‌گیری مناهج تفسیری متقارن شده‌اند؛ به گونه‌ای که در هر دو اثر، عناصر مشترکی همچون استفاده گسترده از روایات و احادیث تفسیری، ارجاع به اقوال مفسران متقدم، پرداختن به مباحث کلامی و فقهی و بهره‌گیری از مباحث علوم قرآنی مشهود است. در واقع، از حیث محتوا و ساختار علمی، اشتراکات این دو تفسیر چشمگیر بوده و شاید بارزترین تفاوت میان آن‌ها نه در محتوا، بلکه در زبان نگارش است که یکی به زبان عربی و دیگری به زبان کردی تألیف شده است.

تفاوت‌های کلیدی در رویکرد کلامی و فقهی

با وجود شباهت‌های بنیادین، در جزئیات روش‌شناسی و رویکردهای تفسیری، تفاوت‌هایی میان این دو مفسر دیده می‌شود.

الف) رویکرد کلامی

در رویکرد کلامی، عبدالکریم مدرس پایبندی عمیقی به مکتب اشعری دارد و در تفسیر آیات اعتقادی، به‌طور صریح از آرای اشعری دفاع کرده و به تحلیل و تحکیم مبانی این مکتب می‌پردازد. در مقابل، عثمان عبدالعزيز به منهج سلف تمایل دارد، التزام مشخصی به اشعریت نشان نمی‌دهد و بیشتر به سمت رویکرد سلفی گرایش دارد.

مدرس که خود از متکلمان برجسته اشعری منطقه به‌شمار می‌آمد، در تفسیر مسائل اعتقادی، التزام فکری خود به این مکتب را به‌وضوح نشان می‌دهد؛ درحالی‌که عبدالعزيز رویکردی متفاوت و نزدیک به منهج سلف اتخاذ کرده است.

ب) رویکرد فقهی

در رویکرد فقهی، عبدالکریم مدرس پرداختن مفصل و مشروح دارد و با استدلال‌های متقن، دفاعی مشروح از مذهب شافعی ارائه می‌دهد. در مقابل، عثمان عبدالعزيز پرداختن مختصر و گزینشی دارد و در برخی موارد، فراتر از دیدگاه‌های رسمی شافعی رفته و به آرای فقهای دیگر نیز توجه نشان داده است.

تفسیر مدرس از منظر تفصیل و مشروح بودن مباحث فقهی بر تفسیر عبدالعزيز برتری دارد؛ مدرس به‌طور عمقی به استدلال و دفاع از مذهب شافعی می‌پردازد. در مقابل، تفسیر عبدالعزيز مختصرتر و منعطف‌تر بوده و در برخی موارد، نشان‌دهنده استقلال فکری و روح اجتهادی مفسر است که او را واداشته است تا با حفظ چارچوب فکری اهل سنت، دیدگاه‌هایی متفاوت با فقه شافعی اختیار کند.

مقایسه روش‌شناختی مقدمه در دو تفسیر

سنت رایج در تألیف آثار علمی و دینی، اختصاص بخشی به عنوان مقدمه برای ورود به مباحث اصلی است که حجم و محتوای آن در آثار مختلف، به‌ویژه تفاسیر، متغیر است. در آثار تفسیری عبدالکریم مدرس و عثمان عبدالعزیز، دو رویکرد کاملاً متفاوت در تنظیم این بخش مشاهده می‌شود که بازتاب‌دهنده تفاوت در اهداف و مخاطبان مورد نظر هر مفسر است.

مقدمه عثمان عبدالعزیز؛ رویکرد ایجاز و اجمال: عثمان عبدالعزیز مقدمه‌ای بسیار کوتاه و موجز، حدود دو صفحه، بر تفسیر خود نگاشته است. این مقدمه دارای رویکردی اجمالی است و مفسر در آن به موضوعاتی محدود اکتفا کرده است: تجلیل از قرآن کریم، بیان اهمیت ترویج مفاهیم آن و اشاره‌ای مختصر به شیوه‌ی تفسیری اتخاذشده در اثر (6). این ایجاز در مقدمه نشان می‌دهد که هدف عبدالعزیز مستقیماً ورود به متن تفسیری برای مخاطب کرد زبان و عام‌تر بوده و قصد نداشته است با مباحث تخصصی علوم قرآنی، مخاطب را متوقف سازد.

مقدمه عبدالکریم مدرس؛ رویکرد تفصیل و علوم قرآنی: در مقابل، عبدالکریم مدرس مقدمه‌ای مفصل، علمی و مفاهیم‌محور بر تفسیر خود نگاشته است که به‌وضوح، یادآور سبک دانشمندانی چون زرکشی و سیوطی در حوزه‌ی تألیفات علوم قرآنی است. مدرس در این مقدمه، ده موضوع از مباحث مشهور و پراهمیت علوم قرآنی را به تفصیل مورد بحث قرار داده است: مبدأ و آغاز نزول، یعنی بررسی زمان، کیفیت و نخستین آیات نازل‌شده؛ تنزلات قرآن، یعنی تحلیل دفعات، کیفیت و اسباب نزول؛ کیفیت نزول از طریق جبرئیل، یعنی تبیین جنبه‌ی غیبی دریافت وحی؛ نزول تدریجی یا تنجیم، یعنی اثبات حکمت‌های تدریجی بودن نزول؛ نزول قرآن بر هفت حرف، یعنی نقد و بررسی بیش از ۳۵ تفسیر مختلف و ارائه‌ی پنج دیدگاه برگزیده، با ترجیح دیدگاه تنوع در لهجه‌های عربی و هفت شیوه از این زبان؛ گردآوری قرآن یا جمع صحفی، یعنی بررسی تاریخی فرآیند جمع‌آوری مصحف در عصر صحابه؛ ترتیب سوره‌ها و آیات، یعنی تحلیل چگونگی تعیین محل سوره‌ها و آیات در مصحف موجود؛ اولین و آخرین آیه نازل‌شده، یعنی جمع‌آوری و طبقه‌بندی روایات مرتبط؛ آیات مکی و مدنی، یعنی تبیین معیارهای شناسایی این آیات از منظر علما؛ و آداب تلاوت قرآن، یعنی بررسی سنت‌های قرائت، شیوه‌های صحیح تلاوت و نکاتی پیرامون علم تجوید (4).

این تفاوت در مقدمه‌نویسی، به‌روشنی تفاوت در اهداف و دغدغه‌های علمی این دو مفسر را نشان می‌دهد: عثمان عبدالعزیز با نگارشی مختصر و اجمالی، بر جنبه‌ی کاربردی و تسهیل دسترسی مخاطب بومی تأکید کرده است، در حالی که عبدالکریم مدرس با پرداختن علمی و تفصیلی به مباحث علوم قرآنی، بر تحکیم بنیان‌های نظری تفسیر و مخاطب علمی - دانشگاهی متمرکز بوده است.

بازتاب دیدگاه‌های کلامی در تفسیر دو مفسر

بخش قابل توجهی از منازعات کلامی در تاریخ اندیشه‌ی اسلامی، از اختلاف در فهم و تفسیر متون دینی، به‌ویژه آیات متشابه قرآن کریم، نشأت گرفته است. همان‌طور که زرکشی تبیین می‌کند، منشأ اختلاف متکلمان بر سر اسماء و صفات الهی، به این پرسش بازمی‌گردد که آیا ممکن است در قرآن آیاتی باشد که معنای آن‌ها برای انسان نامعلوم باقی بماند یا خیر (7). در این میان، آیه‌ی هفتم سوره‌ی آل عمران که به موضوع محکم و متشابه می‌پردازد، جایگاهی اساسی در مباحث کلامی دارد.

اگرچه هر دو مفسر مورد مطالعه در چارچوب مکتب اعتقادی اهل سنت حرکت می‌کنند، اما بررسی تفسیر آن‌ها از آیه‌ی مذکور، تفاوت در گرایش‌ها و دقت استدلالی هر یک را آشکار می‌سازد.

در تفسیر واو در عبارت «والراسخون فی العلم»، عبدالکریم مدرس واو را عاطفه می‌داند و معتقد است تأویل آیات متشابه، علاوه بر خداوند، در دسترس راسخان در علم نیز هست (4). در مقابل، عثمان عبدالعزیز رویکردی محتاطانه دارد و تنها به نقل دیدگاه‌های مختلف بسنده کرده و صراحتاً موضعی در مورد عطف یا استیناف بودن واو اتخاذ نمی‌کند (6). در تفکیک متشابهات، مدرس به تفکیک قائل است و متشابهات را به دو دسته

تقسیم می‌کند: نخست، متشابهاتی که علم به آن‌ها خاص خداوند است، مانند زمان قیامت؛ و دوم، متشابهاتی که فهم آن‌ها برای راسخان در علم ممکن است، مانند آیات صفات الهی (4). در مقابل، عبدالعزیز تفکیک صریحی بیان نمی‌کند و به نقل اقوال عمومی اکتفا می‌ورزد. در مواجهه با صفات خبریه نیز مدرس دو رویکرد را گزارش می‌کند: تأویل، منسوب به متأخرین یا خلف، و تفویض، منسوب به سلف و ابوالحسن اشعری (4). عبدالعزیز نیز دو رویکرد تفویض و تأویل را مطرح می‌سازد و از گزارش دیدگاه‌های دیگر اجتناب می‌کند.

با استناد به آنچه بیان شد، می‌توان نتیجه گرفت که مدرس در تفسیر این آیه، با قائل شدن به واو عاطفه در عبارت «والراسخون فی العلم»، تفسیری را برمی‌گزیند که با دیدگاه مفسرانی چون زمخشری، با گرایش معتزلی، همسو است. این انتخاب نشان‌دهنده‌ی گرایش او به تأویل‌گرایی، یعنی روش خلف، است. وی با تفکیک میان دو نوع از متشابهات، یعنی آن‌هایی که فقط علم الهی است و آن‌هایی که برای راسخان قابل فهم است، بر امکان فهم برخی آیات صفات الهی تأکید می‌ورزد. این در حالی است که وی روش تفویض را نیز به سلف و ابوالحسن اشعری نسبت می‌دهد، اما در عمل، تفسیر او به سمت تأویل متمایل است.

عثمان عبدالعزیز اما رویکردی محتاطانه‌تر در پیش می‌گیرد و از موضع‌گیری صریح در مورد عطف یا استیناف بودن «واو» اجتناب می‌کند. این احتیاط، با گرایش کلی او به منهج سلف سازگارتر است که بر توقف در تأویل و پرهیز از خوض در متشابهات تأکید دارد. اگرچه او نیز مانند مدرس، تنها دو روش تفویض و تأویل را در مواجهه با صفات خبریه گزارش می‌کند و از اشاره به رویکرد خالص سلفیون، که حتی با تفویض اشاعره نیز مخالف‌اند، خودداری می‌ورزد، اما عدم تمایل او به انتخاب صریح واو عطف، او را از مدرس متمایز می‌سازد. در نهایت، تحلیل دقیق نحوه‌ی پرداخت این دو مفسر به آیه‌ی محوری آل عمران، تفاوت در دقت استدلال‌ورزی و گرایش‌های خاص کلامی آن‌ها را در چارچوب سنت اهل سنت آشکار می‌سازد.

روش پرداخت دیدگاه‌های فقهی در دو تفسیر

در حوزه فقه، هر دو مفسر، عبدالکریم مدرس و عثمان عبدالعزیز، به مکتب شافعی وابستگی داشته و هیچ‌یک رویکردی مبنی بر خروج از چارچوب مذهب یا نقد صریح آن اتخاذ نکرده‌اند. در تبیین مسائل فقهی، هر دو عموماً به آرای مذهب شافعی وفادار مانده و در موضعی نیز صراحتاً از دیدگاه‌های مذهب خود دفاع کرده‌اند. با این حال، شیوه‌ی بیان و میزان تعمق در استدلال‌های فقهی میان آن دو تفاوت‌هایی دارد.

برای مقایسه‌ی روش این دو مفسر در تفسیر آیات فقهی، تحلیل پرداخت آن‌ها به آیه‌ی ۴۳ سوره نساء، که شامل عبارت مناقشه‌برانگیز «الْمَسْتَمُ النَّسَاء» است، راهگشاست. مناقشه‌ی فقهی دیرپای این آیه در این است که آیا منظور از «الْمَسْتَم» صرفاً مقاربت جنسی است یا هر نوع تماس پوستی میان زن و مرد نیز باعث بطلان وضو می‌شود. در این باره، تضاد میان دو مذهب فقهی برجسته، یعنی شافعی و حنفی، بارز است: فقیهان شافعی فعل ملاسه را به معنای هرگونه تماس پوستی تعبیر می‌کنند و قائل به نقض وضو در اثر تماس فیزیکی زن و مرد، بدون مقاربت، هستند؛ اما فقیهان حنفی این فعل را صرفاً ناظر به آمیزش جنسی می‌دانند و تماس ساده‌ی بدنی را موجب بطلان وضو نمی‌شمارند.

در تفسیر آیه‌ی ۴۳ سوره نساء، عبدالکریم مدرس، در مقام مفسری شافعی، تنها به بیان دو رأی موجود اکتفا کرده و بدون ورود به ادله و بحث تفصیلی، رأی مذهب شافعی را به‌طور ضمنی ترجیح می‌دهد (4). در مقابل، عثمان عبدالعزیز نیز، در مقام مفسری شافعی، ضمن ذکر هر دو نظر، با لحنی استدلالی‌تر به دفاع از رأی شافعی پرداخته و تلاش کرده است تا بر برتری و قوت این دیدگاه تأکید کند (6).

هرچند هر دو مفسر از یک مکتب فقهی واحد، یعنی شافعی، پیروی می‌کنند و از لحاظ ماهوی اختلاف نظر ندارند، اما در نحوه‌ی بیان و میزان پرداخت به استدلال‌های فقهی تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود: مدرس با ایجاز بیشتری به بیان موضع مذهب اکتفا می‌کند، درحالی که عبدالعزیز با

رویکردی استدلالی تر و تلاش برای اثبات قوت رأی شافعی، عمق بیشتری به بحث فقهی می‌بخشد. این تفاوت نشان می‌دهد که عبدالعزیز در حوزه فقه کاربردی، تمایل بیشتری به تأکید بر ادله و اقناع مخاطب داشته است.

دیدگاه‌های روایی و مواجهه با حدیث در دو تفسیر

با توجه به اینکه «روایات تفسیری»، نقل شده از پیامبر اکرم (ص) و صحابه، بخش کوچکی از مجموعه‌ی عظیم روایات اسلامی را تشکیل می‌دهند، زمینه‌ی کافی برای بروز دیدگاه‌های تخصصی مفسران در حوزه‌هایی چون علوم حدیث، رجال یا مصطلح الحدیث در تفاسیر قرآنی کمتر فراهم است. دو مفسر مورد بررسی نیز از این قاعده مستثنا نیستند؛ هرچند هم عبدالکریم مدرس و هم عثمان عبدالعزیز به تناسب، از احادیث و روایات بهره برده‌اند، اما رویکردهای تخصصی و نقادانه ایشان نسبت به علوم حدیث در این آثار برجسته و چشمگیر نیست. از این رو، می‌توان گفت که منهج روایی این دو مفسر شباهت زیادی به یکدیگر دارد. برای نمونه، تفسیر این دو عالم از آیه‌ی ۲۲۵ سوره بقره، که به حکم سوگند لغو، یا بیهوده، می‌پردازد، قابل بررسی است:

«لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (بقره: ۲۲۵).

عبدالکریم مدرس در تفسیر این آیه، از احادیث مربوط به حکم سوگند به غیر خداوند بهره می‌گیرد و از صحیح مسلم، مستدرک حاکم و سنن ابوداود و نسائی، یعنی کتب سته، نقل می‌کند (۴). شیوه‌ی مواجهه او با روایات، به ذکر روایات مرفوع محدود است و وارد بررسی سندی و رجالی احادیث، به‌ویژه روایات ابوداود و نسائی، نمی‌شود. عثمان عبدالعزیز نیز از احادیث منقول از صحیح مسلم و سنن ابوداود بهره می‌گیرد و روایاتی از صحابه را که مرتبط با مضمون آیه هستند ذکر می‌کند (۶). او نیز به ارزیابی سندی روایات نمی‌پردازد و رویکردی توصیفی دارد.

می‌توان گفت که هر دو مفسر، به‌ویژه در تفسیر آیات فقهی، از روایات بهره برده‌اند، اما در روش مواجهه با احادیث، تمرکز بر نقد سندی، بررسی رجالی یا تحلیل متنی عمیق از منظر علوم حدیث نداشته‌اند. این امر نشان می‌دهد که هرچند هر دو در نقل روایات فعال بوده‌اند، اما نگرش غالب آنان در تفاسیر، بیشتر توصیفی و نقلی بوده تا تحلیلی یا نقادانه از منظر علوم حدیث. این شباهت در رویکرد روایی، برخلاف تفاوت‌های آشکار در حوزه‌های کلامی و فقهی، نشان‌دهنده‌ی پیروی هر دو عالم از منهج متداول تفسیری است که نقد حدیث را به کتب تخصصی علم رجال و حدیث موکول می‌کند.

رویکرد دو مفسر به مسئله اعجاز قرآن کریم

بازکاوی روش‌شناختی دو تفسیر «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن» اثر مدرس و «تفسیری قورنانی پیروز» اثر عبدالعزیز در بررسی اعجاز قرآن کریم نشان می‌دهد که اگرچه هر دو اثر در کلیت، هدف مشترکی در اثبات جنبه‌های شگفت‌انگیز این کتاب مقدس دارند، اما در اولویت‌ها، رویکردها و مخاطب‌شناسی، تفاوت‌های روشی قابل توجهی را به نمایش می‌گذارند.

هر دو مفسر به‌طور مشترک بر این اصل بنیادین تأکید دارند که قرآن کریم به دلیل فصاحت بی‌نظیر، انسجام محتوایی و عمق معنایی، یک معجزه‌ی الهی است که آوردن مشابه آن برای انسان ناممکن است. با این حال، عبدالکریم مدرس بیشتر بر جنبه‌های بلاغی و عقلانی اعجاز تمرکز می‌کند، درحالی‌که عثمان عبدالعزیز بر جنبه‌های کاربردی و عملی پیام‌های قرآنی تأکید می‌ورزد.

در مقایسه رویکرد دو مفسر به مسئله اعجاز قرآن کریم، تمرکز اصلی عبدالکریم مدرس بر جنبه‌های بلاغی، زبانی و عقلانی اعجاز است، درحالی‌که تمرکز اصلی عثمان عبدالعزیز بر جنبه‌های کاربردی، عملی و تربیتی پیام‌ها قرار دارد. در تحلیل بلاغی، مدرس بر تحلیل ساختارهای زبانی و بلاغی، با جزئیات بیشتر و دقیق‌تر، تأکید می‌کند و رویکردی ادبی دارد؛ اما عبدالعزیز بر بیان پیام‌های تربیتی و اجتماعی تأکید می‌ورزد و رویکردی هدایتی

اتخاذ می‌کند. مخاطب هدف در تفسیر مدرس، پژوهشگران، دانش‌پژوهان علوم قرآنی و مخاطب تخصصی هستند؛ درحالی که مخاطب هدف در تفسیر عبدالعزیز، عموم مردم کردزبان و کسانی هستند که در پی درک پیام‌های هدایت‌گراانه قرآن‌اند. به‌عنوان نمونه، در بررسی کنایه‌ی قرآنی در آیه‌ی «سُقِطَ فِیْ أَیْدِیْهِمْ»، که کنایه از پشیمانی و ندامت است، مدرس با تحلیل زبانی و واژگانی آیه، شدت پشیمانی از عمل انجام‌شده و ندامت از انجام گناه را بازنمایی می‌کند و بر دقت بیان ادبی تمرکز دارد. عبدالعزیز اما توجه خود را بیشتر به پیام اخلاقی نهفته در آیه معطوف نموده و بر امکان بازگشت از گناه و توبه پس از خطا تأکید می‌ورزد. این تفاوت در شیوه‌ی پرداخت، مستقیماً به مخاطب هدف هر تفسیر بازمی‌گردد: تفسیر «مواهب الرحمن» با ارائه جزئیات بلاغی و تمرکز بر بیان ادبی قرآن، برای پژوهشگران و قرآن‌پژوهان مناسب‌تر است و تفسیر «تفسیری قورثانی پیروز» با هدف ترویج فرهنگ قرآنی در میان مردم کردزبان، از روش‌هایی ساده‌تر، روان‌تر و نزدیک‌تر به فهم توده مردم بهره گرفته و برای عموم مناسب‌تر است. در نهایت، اعجاز غیرقابل انکار قرآن کریم، به‌ویژه با ابعاد گسترده‌ی بلاغی و زیبایی‌شناختی، ظرفیت‌های متنوعی برای شرح و تفسیر دارد که بسته به رویکرد هر مفسر و نیازهای مخاطبان مختلف از فرهنگ‌ها و زبان‌ها، به شیوه‌های گوناگونی تبیین می‌شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی، به تحلیل روش‌شناسی تفسیر دو تن از مفسران معاصر گُرد اهل سنت، علامه عبدالکریم مدرس و ماموستا عثمان عبدالعزیز، پرداخت. نتایج حاصل از تحلیل ساختار تفاسیر، گرایش‌های کلامی - فقهی و عوامل مؤثر درونی و بیرونی، تفاوت‌های معناداری را در چهار محور اصلی آشکار می‌سازد که نشان‌دهنده‌ی طیف گسترده‌ی رویکردهای فکری در حوزه‌ی علمی‌کردستان است:

أ. دوگانگی در هدف، زبان و مخاطب: بارزترین یافته‌ی تطبیقی، تفاوت استراتژیک در انتخاب زبان نگارش است که به دوگانگی در هدف و مخاطب منجر شده است: عبدالکریم مدرس با تألیف «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن» به زبان عربی، رویکردی فراگیر، یا امت‌گرا، و آکادمیک اتخاذ کرده است. مقدمه مبسوط و تخصصی ایشان، که یادآور سبک بزرگان علوم قرآنی، مانند زرکشی و سیوطی، است، نشان می‌دهد که هدف وی تحکیم بنیان‌های نظری تفسیر و مخاطب قرار دادن دانش‌پژوهان و علمای جهان عربی - اسلامی بوده است. عثمان عبدالعزیز با تألیف «تفسیری قورثانی پیروز» به زبان کردی، دغدغه‌ای بومی، فرهنگی و هدایتی داشته است. این انتخاب، با هدف غنابخشی به ادبیات دینی کردی و تسهیل دسترسی عموم مردم کردزبان به مفاهیم قرآن صورت گرفته است و نشان‌دهنده‌ی اولویت‌دهی به نیازهای داخلی و هویت فرهنگی منطقه است.

ب. تقابل در مبانی کلامی و رویکرد فقهی: این دو مفسر، با وجود اشتراک در مذهب فقهی شافعی، در مواجهه با اصول دین و فروع فقهی، دو مسیر متفاوت را پیموده‌اند. تفاوت کلامی بدین گونه است که مدرس التزام عمیق خود به مکتب اشعری را با دفاع صریح و تحکیم مبانی این مکتب در تفسیر آیات کلامی، به‌ویژه آیات صفات الهی و متشابه، بازتاب داده است. این در حالی است که عبدالعزیز، رویکردی سلفی‌تر و محتاطانه اتخاذ کرده و از موضع‌گیری‌های صریح اشعری دوری جسته است. تفاوت فقهی نیز بدین گونه است که هرچند هر دو شافعی هستند، اما مدرس با تفصیل و استدلال‌های عمیق، عمدتاً در چارچوب آرای رسمی مذهب شافعی باقی مانده است. در مقابل، عبدالعزیز در برخی مسائل، انعطاف و اجتهاد مستقل بیشتری نشان داده و به آرای دیگر فقها نیز توجه کرده که نشان از روح تطبیقی بیشتر در رویکرد فقهی اوست.

ج. تباین در روحیه و بازتاب آن در بررسی مسئله اعجاز قرآن: سیره حیات و روحيات شخصی این دو عالم، تأثیری مستقیم بر نوع اعجاز مورد تأکید در تفاسیرشان داشته است. مدرس، با روحیه عرفانی - علمی و سابقه‌ی تلمذ نزد مشایخ نقشبندی، تفسیری آرام، علمی و عرفانی ارائه داده و در حوزه اعجاز، بر جنبه‌های بلاغی، زبانی و عقلانی متمرکز بوده است. مدرس، در تحلیل بلاغی، مانند بررسی کنایات، بر ساختار و ظرافت‌های ادبی تأکید

می‌ورزد. عبدالعزیز، با روحیه جهادی - اجتماعی و سابقه فعالیت‌های سیاسی و جهادی، تفسیری با سویه اجتماعی، عملیاتی و تربیتی ارائه داده و در حوزه اعجاز، بر جنبه‌های هدایتی، کاربردی و تربیتی قرآن تمرکز کرده است. او در تحلیل همان مثال‌های بلاغی، بیشتر بر پیام اخلاقی و امکان بازگشت از گناه تأکید می‌کند.

د. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که روش‌های تفسیری این دو عالم برجسته، تابعی از نحوه تعامل آن‌ها با چالش‌های عصر خود بوده است. مدرس با رویکردی محافظه کارانه و تحلیلی، میراث علمی اهل سنت را برای حوزه آکادمیک عربی حفظ و تبیین کرد، درحالی که عبدالعزیز با رویکردی اصلاح طلبانه و عملی، تلاش نمود تا آموزه‌های قرآن را به نیازهای روز و جنبش‌های اجتماعی ملت گُرد پیوند بزند. این تبیین در روش‌شناسی، علاوه بر برجسته ساختن سهم گُردها در توسعه دانش تفسیری، الگویی برای تحلیل چگونگی شکل‌گیری تفاسیر ایدئولوژیک و غیرایدئولوژیک در یک بستر فکری و جغرافیایی مشترک ارائه می‌دهد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Al-Mudarris MAa-K. The Days of My Life.
2. Al-Mudarris Aa-KM. Ulama'una fi Khidmat al-Ilm wa al-Din. Baghdad: Dar al-Hurriyah; 1983.
3. Shafii A. Uthman Abd al-Aziz and His Method in Exegesis: Republic of Iraq, Sunni Endowment Diwan, Imam al-A'zam College, Graduate Studies; 2007.
4. Al-Mudarris Aa-KM. Mawahib al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an. 1 ed. Baghdad: Al-Maktabah al-Wataniyyah; 1986.
5. Valdbegi J. Contemporary Kurdish Commentators: Life, Works, and Exegetical Method. Sanandaj: Aras Publishing; 2013.
6. Abd al-Aziz U. Tafsiri Qur'ani Piroz. 2 ed. Erbil: Maktabat al-Tafsir; 2010.
7. Al-Zarkashi Ba-DM. Al-Burhan fi Ulum al-Qur'an. Beirut: Dar al-Fikr; 2004.